

JEAN BOUVIER

Μεσογειακές οικονομίες

**Μεσογειακές οικονομίες:
Ισορροπίες και διασυνδέσεις,
13ος-14ος αιώνες
Πρακτικά του 2ου Διεθνούς
Συμποσίου Ιστορίας**

**Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Αθήνα, 1985, τόμος Α'**

Αναδημοσιεύεται από την επιθεώρηση
Annales, ESC (1986, σσ. 1335-1338),
με την άδεια των εκδοτών.
Μετάφραση: ΛΟΥΣΗ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝΤΕΚΑ θεματικές ενότητες, δεκάδες ανακοινώσεις, 183 σύνεδροι ήταν το πλήρες οφολόγιο. Ο πρώτος αυτός τόμος –υπάρχει ακόμη ένας δεύτερος τόμος, που εκδόθηκε το 1986, και ένας τρίτος που έχει αναγγελθεί– των Πρακτικών ενός διεθνούς συμποσίου μεγάλης εμβέλειας μας παρέχει ένα πρώτο δείγμα:

τρεις θεματικές ενότητες, 29 ανακοινώσεις, από τις οποίες οι δέκα προέρχονταν από Έλληνες ιστορικούς και οι υπόλοιπες από ιστορικούς από την Ιταλία, τη Ρουμανία, τη Γαλλία, την Ισπανία, τις Η.Π.Α., τη Βραζιλία, την Αγγλία. «Επίσημοι οικονομικοί θεσμοί» της χώρας, μεταξύ των οποίων έξι τραπεζικοί οργανισμοί, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, η Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας και, επικεφαλής όλων,* η Αγροτική Τράπεζα, συμμετείχαν στη χρηματοδότηση. Ευτυχής μια τέτοια χώρα, όταν τη βλέπει κανείς από τη Γαλλία, όπου οι εμπορικές μας τράπεζες αγνοούν το ρόλο του μαϊκίνα της διανόησης.

Η σπουδαιότητα και το νόημα των αθηναϊκών ανταλλαγών προσδιορίστηκαν από την αρχή του παιγνιδιού, με μια πράξη μελετημένου βολонταρισμού: την αποκάλυψη και την υποστήριξη της πρόσφατης προόδου της ελληνικής οικονομικής ιστοριογραφίας, που κατά μεγάλο μέρος βρίσκεται στα χέρια νέων ερευνητών, ερευνητών που δεν εργάζονται ξεκομμένοι αλλά θέλουν να είναι ανοιχτοί σε μελέτες και παραδόσεις που προέρχονται από διαφορετικές χώρες. Εξ ου και η διεθνής «παλέτα» των ανακοινώσεων, που φυσικά επικεντρώθηκαν στο χώρο (στους χώρους) της Μεσογείου.

Τρεις θεματικές ενότητες, η καθεμία από τις οποίες έγινε αντικείμενο τριών γενικών εισηγήσεων: «Εμπορικές διασυνδέσεις και κίνηση των πλοίων, ανάμεσα στην Ανατολική και τη Δυτική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνες», από τον Ugo Tucci (Βενετία): «Στην καρδιά της εμπορευματικής οικονομίας: τα νομίσματα και άλλοι τρόποι πληρωμής και πίστωσης», από τον José Gentil de Silva (Νίκαια): «Κίνδυνος και ασφάλεια: κούρσο και ασφάλιση ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, από τα τέλη του Μεσαίωνα στους νεότερους

* Σ.τ.Μ.: Πρόκειται, μάλλον, για εσφαλμένη πληροφόρηση του συγγραφέα. Η Α.Τ.Ε. συμμετείχε στη χρηματοδότηση αλλά δεν ήταν επικεφαλής.

χρόνους», από τον Alberto Tenenti (Παρίσι). Με κάθε προηγούμενη, συνθετική και περιεκτική εισήγηση συνδέονται ειδικότερες ανακοινώσεις, αναδεικνύοντας τη μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων που διατρέχουν αιώνες, περιφερειακές ενότητες, χώρες, λιμάνια.

Δεν ταιριάζει στη φύση ενός συμποσίου, και μάλιστα διεθνούς, να καταλήγει σε «μία» θέση και να παρέχει ένα τελικό «μοντέλο», που στο εξής θα χρησιμεύει ως «prêt-à-porter». Εντούτοις, συνέθε στη διάρκεια των συζητήσεων (οι οποίες ευτυχώς παρουσιάζονται εκτενώς στο τέλος κάθε θεματικής ενότητας) να υπάρξει κάποιος προβληματισμός γύρω από ενοποιητικές ή τείνουσες σε ενοποίηση αρχές. Ο Maurice Aymard, για παράδειγμα, ζήτησε «να βρεθεί μία γενική γραμμή ερμηνείας» (σ. 225) για τις εμπορικές διασυνδέσεις, χωρίς να αποκλείει βέβαια το ενδεχόμενο «να χαθεί κανείς μέσα στην αποσπασματικότητα». Η ερμηνεία όμως ή οι ερμηνείες θα μπορούσαν να προταθούν μετά από τις πρώτες ανταλλαγές και τις πρώτες αντιπαραθέσεις μελετών. Ίδού, λοιπόν, ποιο είναι το στοιχείο που θεμελιώνει το βαθύτερο ενδιαφέρον του συμποσίου της Αθήνας – εκτός από το αναγκαίο καλειδοσκόπιο της έκδοσης των πρώτων αυτών πρακτικών: το ενδιαφέρον του για το ίδιο το μέλλον της έρευνας, και πρώτιστα της ελληνικής.

Εντελώς υποκειμενικά, με την ανάγνωση των πλούσιων και τεκμηριωμένων ανακοινώσεων, μου φάνηκε ότι διαγράφηκαν κάποιες σταθερές που αφορούν την πρώτη θεματική ενότητα: Η πρόωρη και ανεπίσχετη θορυβώδης κίνηση των μεταπρατών και των δικτύων των αντιπροσώπων τους στις μεγάλες θαλάσσιες και χερσαίες περιοχές (περιοχές συνδεδεμένες χάρη στη χωρική έκταση κάποιων συναλλαγών), κίνηση που δεν διακόπτεται για πολύ (ίσως για λίγες εβδομάδες μόνο) από πολέμους, ναυμαχίες, συγκρούσεις δυνάμεων μέσα στους αιώνες, όταν σε ολόκληρο τον θαλάσσιο-χερσαίο χώρο «των Μεσογείων» απλώνεται, μετά αρχίζει να σταθεροποιείται και στη συνέχεια να υποχωρεί, η οθωμανική κυριαρχία: όταν το «μεσογειακό μονοπώλιο» (U. Tucci, σ. 3) στις συναλλαγές Δύσης-Ανατολής κλονίστηκε από τους αφρικανικούς και απωανατολικούς περίπλους και έγινε αντικείμενο ανταγωνισμού από το ατλαντικό εμπόριο: όταν κάθε εθνικό πλοίο, συμπεριλαμβανομένων και των ελληνικών από τα τέλη του 18ου αιώνα, βρίσκει τη βρετανική σημαία να παγιώνει και να επεκτείνει ήδη κατακτημένες θέσεις. Οι ποσοτικοποιήσεις βέβαια των συναλλαγών δεν μπορούν παρά να είναι μερικές και τυχαίες, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αφορούν τους εμπόρους: προγενέστερα του 19ου αιώνα έγγραφα χαρα-

κτηρίζουν ως «Έλληνες» μεταπράτες που στην πραγματικότητα είναι διαφόρων βαλκανικών εθνικοτήτων. Εξάλλου, έγινε αντιληπτό ότι η ανάλυση των «εξωτερικών» θαλάσσιων συναλλαγών, δεν θα έπρεπε να οδηγήσει σε υπερεκτίμηση της σημασίας τους, σε σχέση με τη μαζικότητα, κατά κάποιο τρόπο, του χερσαίου εμπορίου, με τοπική και περιφερειακή ακτίνα δράσης, στην ενδοχώρα (Ruggiero Romano, σ. 226). Η συζήτηση της πρώτης θεματικής ενότητας έθιξε κάπως τις έννοιες «κέντρο-περιφέρεια» και «κοσμοοικονομία» («économie-monde») (βλ. τις παρεμβάσεις του U. Tucci, σ. 6, του Βασίλη Κρεμμυδά, σσ. 161-162, και του Σπύρου Ασδραχά, σ. 227). Είναι όμως χαρακτηριστικό των θεωρητικών κατασκευών να συναντούν κάποιες αντιστάσεις από την πλευρά της μαρμαίρουσας και δυναμικής «πραγματικότητας». Το ουσιώδες, σε αυτή την περίπτωση, είναι να μη θεοποιούνται. Μας είναι αναγκαίες, όσο και αν περιέχουν εν δυνάμει την περιχαράκωση.

Η εισήγηση του J. G. Da Silva, εισαγωγική στη θεματική ενότητα για το νομισματικό σύστημα, στηρίζεται σε μία παιδεία αξιολογική, που διατρέχει αιώνες και περιφερειακές ενότητες. Τα ψήγματα χρυσού δεν λείπουν: «οι πιο εξεζητημένοι τύποι νομίσματος είναι οι μεσογειακοί και ανταποκρίνονται στη διαρκή αντιπαράθεση των ανθρώπων, της παιδείας, των πολιτισμών» (σ. 237). «Το εμπόριο χρησιμοποιεί νομίσματα, που δεν είναι πάντα χρυσά, μέσα πληρωμής και αντιστάθμισης ποικίλα, πολλές φορές μάλιστα απλά παιχνίδια γραφής» (σ. 241). Νομίσματα μικρών, νομίσματα μεγάλων. Εμπορικά νομίσματα, πριγκιπικά νομίσματα. Με τη χρησιμοποίηση, ανταγωνιστικά πάντοτε, των μεταλλικών και των χαρτινών νομισμάτων, ιδιωτικών ή δημόσιων (αυτά τα τελευταία ως υποκατάστατα των πρώτων). Μια χρήσιμη διάκριση, στο μακροσκελές αυτό κείμενο, είναι εκείνη που γίνεται ανάμεσα «στα νομίσματα στην υπηρεσία του εμπορίου» (σ. 240) και «στο εμπόριο των νομισμάτων» (σ. 264). Σε κάθε εποχή οι συναλλαγές προκαλούν τα νομίσματα, αλλά αυτά εμφανίζονται προσδευτικά αυτονομούμενα (είναι «υπερδομές», σ. 264), και το νόμισμα προκαλεί με τη σειρά του κέρδη. Μέχρι του σημείου που, προσδευτικά και σε ασταθείς περιόδους, ανάλογα με τους τομείς και τις χώρες, η «τράπεζα» διαχωρίζεται από το «εμπόρευμα».

Στη συζήτηση της δεύτερης θεματικής ενότητας, ο Maurice Aymard θέτει τη φαινομενικά απλοϊκή ερώτηση: «Ποιος κατευθύνει το παιχνίδι; Μήπως είναι τα κράτη; Μήπως ο συνδυασμός των δύο; Ή μήπως λειτουργεί από μόνο του;» (σ. 375). Μπορούμε να αναγνώσουμε τις

διάφορες ανακοινώσεις έχοντας στο μυαλό μας αυτό το ερώτημα. Οι έμποροι βρίσκονται στην πρώτη γραμμή, αλλά αυτό ίσως είναι το αποτέλεσμα ενός τυχαίου γεγονότος, αυτού που διευθύνει τις συνθηροίσεις σε ένα συμπόσιο, όπου ο καθένας έρχεται με τις αποσκευές του. Στη συζήτηση, ο Σπύρος Ασδραχάς επικαλείται «έναν κόσμο εμπορευματοικό που βρίσκεται αντιμέτωπος με την εξουσία και που κάνει τους λογαριασμούς του, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του την εξουσία» (σ. 379). Και σήμερα λοιπόν! Ένας άλλος προβληματισμός επιτρέπει να διατρέξουμε τις διάφορες ανακοινώσεις: είναι οι πολιτικές και κοινωνικές εξουσίες, των οποίων τα νομίσματα είναι φορείς και όργανα. Στη μία περίπτωση είναι η «οικονομική αποικιοκρατία» (Jogh Day, σ. 305), στην άλλη οι πιέσεις «του κάθετου συναλλάγματος» (J. G. Da Silva). Ένα τρίτο πρόβλημα επικαλείται η Lillian Da Fonseca Salomao γύρω από τη μεγάλη έλλειψη χρυσού και ασημιού στην Ευρώπη, στα τέλη του 17ου αιώνα: «ήταν το ασημί που γινόταν πράγματι σπάνιο ή μήπως αυξανόταν η ανάγκη για το λευκό μέταλλο;» (σ. 325). Οι θεωρητικοί της οικονομίας έχουν γράψει από παλιά πολλές σελίδες για την αντιπαράθεση της «προσφοράς» και «ζήτησης» σε νομισματικό επίπεδο.

Το «κούρσο» και η ασφάλιση: τρίτη θεματική ενότητα αυτής της συλλογής. Η ασφάλιση αφορά δύο φαινόμενα μερικώς συνδεδεμένα: το κούρσο και τους φυσικούς κινδύνους που ήταν αξεχώριστοι από τη ναυτική τόλη. Το κούρσο ασταθές μέσα στο χώρο και το χρόνο. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει στοιχείο. Πόσο άραγε λαμβάνονταν υπόψη οι δύο αυτοί κίνδυνοι, ο «πολιτικός» και ο «φυσικός»; «Το επίπεδο της συνειδητοποίησης», λέγει ο Tenenti, γενικός εισηγητής της ενότητας, «προσεγγίστηκε σιγά σιγά» (σ. 385). Αλλά η αποφασιστική στιγμή, οπότε συντελέστηκε το πέρασμα από τη «μεσαιωνική» στη σύγχρονη νοοτροπία, με τους εμπόρους να καθίστανται –σταδιακά, έξω από το «χριστιανικό όραμα» και την αστρολογία– «εξοπλισμός και γνώση που αντιστοιχεί στις ανάγκες τους» (σ. 387), τοποθετείται στα τέλη του 14ου αιώνα. Όσο και αν η ναυτική ασφάλιση παρέμενε μερική και άνιση, αποτελεί εντούτοις την αντανάκλαση αντίδραση μιας κοινότητας που προσπαθούσε να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της. Θα υπήρχε μια διάσταση ανάμεσα στο συμβάν και το βίωμα. Οι λεηλασίες που έκαναν οι πειρατές στην ανοδική τους φάση (τέλη του 16ου – αρχές του 17ου αιώνα, εις βάρος κυρίως της Βενετίας) ήταν μικρότερες από αυτές που προκαλούσαν οι φυσικές καταστροφές, για τα ναυάγια όμως γράφουμε λιγότερο από ό,τι για το κούρσο. Το συνολικό κόστος της πειρατείας υ-

περβαίνει το κόστος των κλεμμένων εμπορευμάτων, εξαιτίας των δαπανηρών αμυντικών μέτρων που συνεπαγόταν (A. Tenenti, σ. 391). Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται από τον Michel Fontenay, όταν αναφέρεται στο κούρσο που έχει ως στόχο, τον 17ο αιώνα, το οθωμανικό θαλάσσιο εμπόριο. Εδώ το «χριστιανικό» κούρσο (που ασφαλώς δεν είχε μόνο θρησκευτικά κίνητρα) υπήρξε ένας από τους παράγοντες της οθωμανικής παρακμής, και αυτό εξαιτίας «της ανασφάλειας που προκαλούσε» (σ. 459) και της οθωμανικής αναδιπλώσης στην ενδοχώρα που συνεπαγόταν. Υπήρξαν άραγε περιπτώσεις «καθαρής πειρατείας» (A. Tenenti, σ. 394, σχετικά με τους Ουσκόκους), πειρατείας, δηλαδή, μη προσβεβλημένης από πολιτικές και θρησκευτικές σκοπιμότητες; Ο Micro Grmek στη συζήτηση αμφισβήτησε αυτό το σημείο (σ. 536, οι Ουσκόκοι ελέγχονταν από τους Αμβουργιανούς). Τον 16ο-18ο αιώνα, το κούρσο αποτελούσε, όλο και περισσότερο, «μόνιμο μέσο» (S. Tenenti, σ. 394) κρατικής πολιτικής. Το κούρσο και η ασφάλιση έχουν συγκρίσιμη εξέλιξη: εξαπλώνονται κατά τον 16ο έως τον 18ο αιώνα. Οι εταιρείες όμως θαλάσσιες ασφάλισης, οι ειδικευμένες και ξεκομμένες από αυτό καθαυτό το εμπόριο, καθυστερούν. Παρ' όλους τους κινδύνους, το εμπόριο εξακολουθεί πεισματικά να κερδοσκοπεί σε όλη την έκταση της λίμνης της Μεσογείου. Τα μπαρμπαρέζικα, τα μαλτέζικα, τα τσοκάνικα, τα μαροκίνικα (ανακοίνωση του Goncal Lopez Nadal, σσ. 475-489) ή τα ελληνικά (μελέτη της Ελένης Γιαννακούλου για τα «κρησφύγετα των πειρατών» στη Δυτική Ελλάδα, τον 16ο και 17ο αιώνα) κούρσα παρεμποδίζουν τις συναλλαγές, χωρίς να τις ματαιώνουν. Αξιοσημείωτη είναι η μακρά και ενεργός παρουσία του εμπορίου και των ασφαλίσεων της Ραγούσας (ανακοίνωση της Κατερίνας Αριστείδου), από τον 15ο ως τον 18ο αιώνα, οπότε έκανε την εμφάνισή της εκεί η εταιρική μορφή (σ. 413). Την εποχή αυτή, η Ραγούσα συνδεόταν με 110 λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου (σ. 413).

Ένα τελευταίο ερώτημα, το οποίο επιφυλάσσομαι να αναπτύξω, μπορεί να τεθεί για το σύνολο αυτού του τόμου: Πρέπει να περιορίσουμε όλες τις μελέτες προς μία κατεύθυνση, την κατεύθυνση της εξέλιξης του εμπορευματοικού καπιταλισμού; Από τη μια πλευρά, ο Fernand Braudel παρατηρούσε ότι «οι θαλάσσιες μεταφορές δεν βρίσκονται όλες υπό τον έλεγχο του κεφαλαίου (Les jeux de l'échange, σ. 317). Από την άλλη, στη Μεσόγειο, επίσης τον 16ο-18ο αιώνα, ο εμπορευματοικός καπιταλισμός αρχίζει να νιώθει οικεία (ό.π., σ. 329). Οι αποστάσεις είναι από μόνες τους δημιουργοί μεγάλων κερδών.